

УДК 82.312.2

Ніна УРСАНІ

к. філол. наук, доцент,
Донецький національний університет

**ХУДОЖНЄ ОСМИСЛЕННЯ СМЕРТІ
В ЛІРИЦІ ВАСИЛЯ СТУСА
(НА МАТЕРІАЛІ «ТАБОРОВОГО ЗОШИТА»)**

Стаття присвячена проблемі художнього осмислення смерті в ліриці Василя Стуса. У статті досліджується мистецька реалізація духовних пошуків ліричного героя. Відчуження від матеріальних благ земного світу, розуміння важкої долі, осмислення життя як мучеництва – це ключові мотиви лірики поета.

Ключові слова: смерть, лірика, агіографія, житійний герой, ліричний герой.

Упорядник «Таборового зошита» Д. Стус у передмові до цього видання зауважує, що вперше в такому повному – надто для книги вибраного – обсязі зібрані всі програмні для Василя Стуса-мислителя вірші з його основних збірок [6, 7]. Упорядник наголошує на важливому для самого митця усвідомленні того, що тюремна брама вже відкрилася і незабаром зачиниться надовго. Таке усвідомлення призвело до своєрідної місії Стуса – бути горлом обурення і протесту в тоталітарній державі, коли художній твір, побудований на неймовірній сили емоційній напрузі, протистоїть тиску обставин. На цьому наголошували й свого часу літературознавці, які вивчали доробок поета, – І. Дзюба, Г. Баран, Г. Рябікіна, С. Мишанич, Віра Просалова та інші.

Повертаючись до вибраних творів Василя Стуса «Таборовий зошит» і міркувань-коментарів Дмитра Стуса, зазначимо ключову естетичну максиму, яку озвучує упорядник: у творчості поета найбільш виразно виявляється письменницька етика як мотивація його дій і прагнень. У цьому плані здається актуальним такий аспект доробку митця, як осмислення смерті. Звернення поета до образу смерті, до проблем гріха і покарання не були винятковим явищем у літературі другої половини ХХ століття, адже поява таких образів і мотивів була зумовлена реаліями самого життя.

Складні соціально-політичні умови життя, очевидно, спонукали його до вираження у власній творчості думок, переживань, прагнень. Саме тут спостерігаємо непримиренність із дійсністю, прагнення до моральної чистоти, а звідси і заперечення всіх спокус, які приніс би матеріальний, а не моральний добробут. На це вказує Дмитро Стус у статті «Етика Василя Стуса»: *«Відтак, дуже швидко стає аж надто очевидною відірваність від життя, втеча у край самоілюзій, «забування» про клітку світу. Сама клітка, втім, нікуди не зникає, й життя перетворюється на суцільну імітацію, що розбивається при найменшому зіткненні з реальністю...»* [6, 4]. Особливості творчого процесу відзначав і сам Василь Стус у праці «Зникоме розцвітання». Він був переконаний, що митцем стає лише той, хто виривається з обмежень буденності завдяки творчості: *«Виникле як своєрідна відрада і порятунок від злигоднів існування, мистецтво забирає нас у свій полон, все далі й далі відмежовуючи від життя. Збагачуючи, воно робить нас порожністими. Ми перетворюємося на своєрідних анахоретів-схимників, яких облудна віра підтримує в певності, що в своєму духовному скиті вони добули абсолютну, чисту форму існування»* [6, 356].

Ліричний герой віршів поета стає на шлях самовдосконалення лише після того, як усвідомлює себе частиною світу та робить весь світ частиною себе, пропускає крізь себе всі його болі та звільняється від думок про помсту як безнадійну спробу миттєвого відновлення справедливості. За Стусом, людина буде чинити правильно лише тоді, коли керуватиметься своїм розумом. Із цього погляду дійсність розглядається як вільна активність особистості, що є аналогом свободи. Ліричний герой відчуває себе чужим у світі, де *«гуркотять літаки»*, де *«од вікон – трати»*, *«де збожеволілі антени-погорільці»* [6, 22]. Для нього не існує примирення зі складовими соціально-економічного прогресу. У свідомості ліричного героя відбувається акт самознищення самого себе: *«Розум спертий, як спирт горить / Другу ніч уже, другу не спить»* [6, 4]. Усе, що відбувається в реальному світі, він сприймає на межі життя та смерті: *«Рвав вітер на шматки далекий трактор / і поніч рвав, мов стінки хорих бронх»* [6, 16]. До цього аспекту звертається у своєму дослідженні М. Ткачук, коли пише про ідею стоїцизму як подолання страху перед смертю у ліриці Василя Стуса [8, 157]. Попри те, що ліричний герой відчуває в собі

сили вистояти в боротьбі проти несправедливості, він усе ж перебуває у стані очікування смерті. Метафоричне мислення митця ґрунтується на народних образах та символах, у такий спосіб В. Стус подає життя і смерть у контексті загальнолюдських проблем.

Ліричний герой у творах поета звертається і до потойбічного світу: «...*Плането душ! Ти вигорілий кратер*»; «*Угорі літак прокреслювався, / мов у відьомський зловлений ласо...*» [6, 16]. Життя сприймається як чудодійний сон (такі міжтекстові зв'язки з бароковою естетикою), а очікування смерті - як випробування: «*Десятилітнє терпіння – вмирання. Сон – / визволення*» [6, 17]. Визначальною в ліриці поета стає орієнтація на людину, боротьба за неї. Образ світу у Василя Стуса збігається з образом барокового світу-океану. Тільки його герой сильний, мужній готовий побороти стихію: «*Заглиблюйся. Помалу / випростуй плечі. / Межи берегами – / задосить світу*» [6, с. 18]. Цікаво, що в циклі «Забуття» ліричний герой лише своє кохання сприймає як реальність, як частину самопожертви: «*Віддати іншому свою любов – то справжній егоїзм. То вже наполовину бути мертвим. / Егоїстична смерть*» [6, с. 18].

В. Стус артикулює думку про те, що людина не повинна забувати про власну духовність (головним є не тіло, а душа, яка дивиться крізь «*ще підсліпі вікна за тисячі проминулих літ*», у людині, яка ще «*не витворила своєї духовності*» [6, 18]). Ліричний герой відчуває розпач від того, що «*життя занадто довге*» [6, с. 20], але іноді він сприймає себе як невід'ємну частину світу: «*Мені здається – я живу завжди. / Неначе в сні пройшло моє дитинство, відтремтіло*» [6, с. 22]. Реалії земного життя постають нечітко, вони зникають, губляться, розчиняються у світі, цьому сприяють дивні зміни у природі: «*Вода застигла. Сонце відтремтіло. / Дитинство загубилось серед дня. / Той день – марудний день! Забатожіли, / Завирували, пролились шляхи, / І рідна хата поплила за плотом / І поплила із горла гіркотня*» [6, 22]. Отож, усі події оцінюються з позиції минулого: «відтремтіло», «забатожіли», «завирували», «пролились», «поплила». У ліриці В. Стуса, якщо звернутись до паралелі з бароковим Г. Сковородою, обшири морської розбурханої стихії, через яку бароковий автор зображував життя цілої епохи, істотно зменшуються. На перший

план виступає не трагедія цілого світу, а трагедія окремо взятого індивіда. Тому перед читачем виступають не образи скель, гавані, морської мандрівки, катастрофи, а звичайний паводок, у який потрапляє хата, пліт тощо. У цьому випадку вода є не просто символом очищення, але й тією світовою матерією, яка поглинає все: і сонце, і день і шляхи, і дитинство, і хату, і гіркотню.

Часто в ліриці В. Стуса зміни у природі асоціюються зі змінами в людському житті. А швидка зміна пір року постає як зміна вікова. Так, наприклад, весна надихає до змін настрою героя, який губиться в життєвому морі: «...*Весна правує серцем, як веслом, / весна збігає і збігають роки, / вже й вечори попереду біжать*» [6, с. 22]. Прихід зими спонукає ліричного героя захоплюватися небесною чистотою снігу, який «*влежаний він вже не пам'ятає голуб дорогу небес і до землі*» [6, 22]. Лише під кінець життя людина споглядає красу світу, який створив Бог, задумується над духовною чистотою. Проте відчувається прірва між змінами у природі та життям людини, в якій «*любові досі не затвердять кербуди, коменданти, будівельники*» [6, 23].

Осмислення долі як власного складного шляху, як важливого випробовування перед вічністю – проблема, до вирішення якої митець нерідко повертається. У цьому контексті поет міркує про смиренність як вияв покори перед Богом: «*Що тебе клясти, моя недоле! / Не клену. Не кляв. Не проклену. / Хай життя одне – стернисте поле, / але перейти – не помину*» [6, 27]. Через осмислення ліричним героєм труднощів життя, через його несприйняття соціальних і політичних подій приходиться відторгнення матеріального світу. Цей шлях швидше духовного митарства, ніж фізичного, тому і з'являється твердження: «*Дотягну до краю. Хай руками, / хай на ліктях, поповзом – дарма*» [6, 27].

Тема Бога у віршах В. Стуса зумовлена загальними мотивами всієї його поезії, які викликані бажанням зрозуміти, з чого починається людина і де межа, за якою вона втрачає свою особистість, самотійність, саму можливість зробити свій вибір. Тому ліричний герой звертається до Бога з проханням пояснити недосконалість людської сутності або вияви ворожості влади до свого народу. Причетність до людського соціуму подається через осмислення теорії М. Дарвіна: «*Отак живу: як мавпа серед мавп*» [6, 28]. У пошуках духовного шляху ліричний герой відчуває

самотність і відчай: *«О, Боже праведний, важка доука – / сліпорожденним розумом збагнуть: / ти в цьому світі – лиш кавалок муки»* [6, 28].

У збірці «Зимові дерева» ліричний герой осмислює «час самовтрат», «самозмашчення», великого гріха, який носить він у серці [6, с. 28]. У цьому випадку життя набуває нового смислу – це *«дружба сфер – і неба, і землі – зветься лихоліттями»* [6, с. 30]. Приходить розуміння сенсу людського існування, яке реалізується в образі вікового страждання, що душі палить. Суть існування зводиться до формули: *«Збагни – і вмри. Безсилістю своєю, // розп'яттям чи зненавидю – помри»* [6, 34]. Поет заперечує такі властивості Усевишнього, як вічність, незмінність і абсолютна досконалість. В. Стус розуміє Бога як філософсько-етичну категорію. Михайлина Коцюбинська в передмові до багатотомного видання творів поета пише: *«Стусів Бог далекий від канонічної церковної атрибутики»* [3, 138]. Це категорія філософсько-етична, втілення висоти й потуги духу, прагнення небес. Трагічні мотиви творчості В. Стуса відбилися на почуттях його ліричного героя, який бачить недосконалість людського суспільства і просить Бога:

*Господи, гніву пречистого
благаю – не май на зле.
Де я стоятиму – вистою.
спасибі тобі за мале... [6, 149]*

Для поета категорія смерті визначається переважно двома вимірами: минулим і майбутнім. Простір Стусового смертесприймання складався переважно з пережитих поетом конкретних станів: наприклад, усе пережите в минулому, за В. Стусом, – це простір смерті. Формування поетом власної філософії зумовлене неприйняттям рабського життя в умовах тоталітарного режиму. Смерть у нього перетворюється на основну опору при аналізі власних душевних станів: *«Збагнув свою конечність у передчасі радісної смерті»* [6, 73]. На противагу теорії філософії екзистенціалізму Стус не робив із простору смерті штучної величини, яка сприймалася б лише на рівні загальних філософських міркувань. Лише відчувши або наблизившись до смерті, людина може осягнути її своєю свідомістю хоча б частково. Поет визначав власне Буття як простір свідомості «до народження». Усе життя Стуса – це пошук власної смерті. Природна смерть для нього принизлива. Для поета важливо, щоб його кончина підняла

українців на боротьбу за власну свободу. Тому в його творчості переважають мотиви самопожертви. Ю. Шевельов підкреслював: *«...Поезія Стуса – наскрізь людська і людяна, вона повна піднесень і падінь, одчаїв і спалахів радості, прокльонів і прощень, криків, зіщулень у собі й розкривань безмежності світу. Перед нами живий не смолоскип, а людина»* [8, 45].

У ліриці В. Стуса з'являються алегоричні образи диких звірів, яких герой «поневажає», «палить гнівом», зрікається. Приходить зболене осмислення того, що *«за смерть – життя стає на цьому світі»* [6, 35]. Реалії земного життя виражаються через сум нездійснених подій: *«Ще й до жнив не дожив, / ані жита не жав»* [6, 37]. Ліричний герой постійно пам'ятає про смерть, яка постає в образі віщого обрію, хреста, блаженства самоти, грому. Він живе в передчутті та очікуванні її приходу:

*Як постав у очах мій край.
ніби вступ осіянный.
Каже, сину, на смерть вставай –
ти для мене коханий* [6, 145].

Ця частина співзвучна із біблійним текстом, де до Ісуса Христа звертається Бог: *«Сину мій возлюблений!»*. Митець, від якого відреклося суспільство, відчуває свою богообраність. У цьому сенсі в ліриці поета звучать середньовічні та барокові мотиви про смерть як початок нового життя. Іноді смерть порівнюється зі сном, який ледь торкається очей. У часи туги та скорботи ліричний герой висловлює своє бажання смерті: *«...Хай-но і помру – / хай він за мене відстоголосить / три тисячі пропащих вечорів, / три тисячі світанків лебединих»* [6, 145]. У ліриці В. Стуса звучить і звернення до митця, який може спалахувати без вогню.

Образ смерті в ліриці Василя Стуса експлікується завдяки тому, що герой перебуває у стані її очікування. Він перебуває в ізоляції від суспільства, відчуває власну самотність. Це спонукає ліричного суб'єкта зосередитися на «самонаповненні», на спілкуванні із Творцем. Він усвідомлює, що *«білий світ – він завжди білий / і завжди добрий – білий світ»* [6, 147]. Ліричний герой вірою розвіває тугу, мріє не гнівити Бога. Він знаходить порятунок у творчості: *«... Добра / сам Бог мені прелютый / був зичив, даючи цей хист / проклятий – віршувати»* [6, 161].

Тут відчувається перегук із думками, які Василь Стус озвучив у «Зникомому розцвітанні»: мистецтво для самого митця смертельне.

Земне життя ліричний герой сприймає як шлях до очищення душі, як крок до життя вічного. У ліриці митця християнське богомислення постає не лише метою життя героя, не лише окреслює сенс поетичної творчості, але й допомагає читачеві осмислити зміст його життя. Він відмежовується від соціальних реалій і зосереджується на осмисленні духовного, божественної чистоти. Смерть не лякає ліричного героя, він мріє про неї в тяжкі хвилини життя, адже це спосіб побути на самоті, поспілкуватися із Творцем, заглянути в потаємне свого внутрішнього світу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Давньоруські любомудри / В. Горський, О. Вдовина, Ю. Завгородній, О. Киричок. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2004. – 304 с.
2. Жулинський М. Із забуття – в безсмертя (Сторінки призабутої спадщини) / М. Г. Жулинський М. – К. : Дніпро, 1990. – 447 с.
3. Коцюбинська М. Стусове “самособоюнаповнення” / Михайлина Коцюбинська // Сучасність. – 1995. – № 6. – С. 137–144.
4. Оникієнко І. Символ «веселий цвинтар» в «естетиці страждання» В. Стуса // Слово і час. – 1997. – № 2. – С. 9–11.
5. Стус В. Зникоме розцвітання // Стус В. Таборовий зошит: вибрані твори / упор. Д. Стус. – К.: Факт, 2008. – С. 356–373.
6. Стус В. Таборовий зошит: вибрані твори / упор. Д. Стус. – К. : Факт, 2008. – 452 с.
7. Стус Д. Етика Василя Стуса // Стус В. Таборовий зошит: вибрані твори / упор. Д. Стус. – К.: Факт, 2008. – С. 3–7.
8. Ткачук М. Типологія героя-екзистенціонала в ліриці Василя Стуса / М. Ткачук // Художнє слово Василя Стуса в контексті української та світової літератури: Матеріали V Міжнародної науково-теоретичної конференції, присвяченої вшануванню пам'яті письменника, літературознавця, мислителя і громадянина (Донецьк, 28 листопада 2013 р.). – Донецьк – Вінниця : ДонНУ, 2015. – С. 153–167.
9. Шевельов Ю. Трунок і трутизна. Про «палімпсести» В. Стуса / Юрій Шевельов. – К., 2001. – 500 с.
10. Ушкалов Л. Есеї про українське Бароко / Леонід Ушкалов. – К. : Факт – Наш час, 2006. – 284 с.

REFERENCES

1. *Davn'orus'ki lyubomudry* [Old-Russian keepers of wisdom], Kyiv, «КМ Академія», 2004. 304 p. [In Ukrainian]
2. *Zhulyns'kyu M. Iz zabuttya – v bezsmertya* (Storinky pry zabutoyi spadshchyny) [From oblivion – to immortality (Pages of forgotten testament)], Kyiv, Dnipro, 1990, 447 p. [In Ukrainian]

3. *Kotsyubyns'ka M.* Stusove “samosoboyunapovnennya” [Stus’s self-filling], *Suchasnist'*, 1995, No 6, pp. 137–144 [In Ukrainian].
4. *Onykyienko I.* Symvol «veselyy tsvyntar» v «estetystsi strazhdannya» V. Stusa [Symbol of “merry cemetery” in the “aesthetics of suffering”], *Slovo i chas* [The word and the time], 1997, No 2, pp. 9–11 [In Ukrainian].
5. *Stus V.* Znykome roztsvitannya [Disappearing flourishing], *Taborovyy zoshyt: vybrani tvory* [The prison notebook: selected works], Kyiv, Fakt, 2008, pp. 356–373 [In Ukrainian].
6. *Stus V.* Taborovyy zoshyt: vybrani tvory [The prison notebook: selected works], Kyiv, Fakt, 2008. 452 p. [In Ukrainian]
7. *Stus D.* Etyka Vasylya Stusa [Ethics of Vasyl Stus], *Taborovyy zoshyt: vybrani tvory* [The prison notebook: selected works], Kyiv, Fakt, 2008, pp. 3–7 [In Ukrainian].
8. *Tkachuk M.* Typolohiya heroya-ekzystentsionala v lirytsi Vasylya Stusa [Typology of existential hero in the lyrics of Vasyl Stus], *Khudozhnye slovo Vasylya Stusa v konteksti ukrayins'koyi ta svitovoyi literatury: Materialy V Mizhnarodnoyi naukovo-teoretychnoyi konferentsiyi, prysvyachenoyi vshanuvannyu pam'yati pys'mennyka, literaturoznavtsya, myslytelya i hromadyanyna* [Vasyl Stus’s artistic expression in the context of Ukrainian and world literature: Proceedings of the Fifth international scientific-theoretical conference dedicated to the memory of the writer, literary critic, philosopher and citizen], Donetsk, Vinnytsya, DonNU, 2015, pp. 153–167 [In Ukrainian].
9. *Shevel'ov Yu.* Trunok i trutyzna. Pro «palimpsesty» V. Stusa [A drink and the poison. About “Palimpsests” of Vasyl Stus], Kyiv, 2001. 500 p.
10. *Ushkalov L.* Eseyi pro ukrayins'ke Baroko [Essays about Ukrainian Baroque], Kyiv, Fakt, Nash chas, 2006. 284 p. [In Ukrainian]

АННОТАЦИЯ

Нина Урсани. Художественное осмысление смерти в лирике Василия Стуса (на материале «Лагерной тетради»)

Статья посвящена проблеме художественного осмысления смерти в лирике Василия Стуса. В статье уделяется внимание осмыслению чужого мира в сознании лирического героя, его духовным поискам. Отчуждение от материальных благ земного мира, понимание тяжелой судьбы, осмысление жизни как мученичества – это ключевые мотивы лирики поэта.

Ключевые слова: смерть, лирика, агиография, житийный герой, лирический герой.

ABSTRACT

Nina Ursani. Artistic interpretation of death in the lyrics by Vasyl Stus (based on the “Prison notebook”)

The article deals with the problem of artistic interpretation of death in poetry by Vasyl Stus. The study examines the artistic realization of the lyrical hero's spiritual quest. Alienation from the wealth of the earthly world, understanding the plight, understanding life as a martyrdom is a key motifs of poet's verses. Based on observations by D. Stus, the author argues that the poet's ethics as the motivation for his actions and aspirations is most clearly manifested in his creations. Accordingly, understanding of death in the poetry by Vasyl Stus investigated in terms of ethical coordinates. Poet's appeal to the image of death, to the problems of sin and punishment were not exceptional phenomenon in the literature of the second half of the twentieth century. The article states that the lyrical hero feels like a stranger in the world. The author notes that although the lyrical hero feels the strength to survive in the struggle against injustice, he still is pending death. It was observed that catastrophism in the lyrics by Vasyl Stus is specific: the reader does not appear images of rocks, harbor, sea travel, disaster (as it is common in baroque tradition, pretty much similar in some motifs in Stus's poetical world), but instead we see the flood plain, which falls in house, raft and so on. In this case, water is the symbol of universal matter, which absorbs everything. Theme of God in verses by Vasyl Stus is caused by desire to understand what the man begins with and where is the limit at which it loses its identity, independence, the possibility to make your choice. The author emphasizes that God for Stus's hero is both philosophical and ethical category, the embodiment of the height and power of the spirit, the desire for heaven. In this sense, medieval and baroque-sounding motifs of death as the beginning of a new life sound in the lyric by Stus.

Keywords: death, lyric, hagiography, hagiographic hero, lyric hero.

Стаття надійшла до редколегії – 22.02.2015 – Article received by Editorial Board

Рецензент – проф. Лукаш Г. П.

Reviewed by Prof. Halyna Lukash